

Els cognoms d'Uldecona

Pere Poy

ppb@fl.urv.es

Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (Madrid)

Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

tres consideracions prèvies

Quan, entre nosaltres, parlem de la variant dialectal tortosina, el referent geogràfic que tenim al cap és aquell que comprèn les comarques del Baix Ebre i el Montsià, alguns pobles (no tots) de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta, la comarca del Matarranya (a la Franja de Ponent) i les de l'Alcalatén, els Ports, l'Alt i el Baix Maestrat i una porció de la Plana Alta (al País Valencià). Queda, per tant, delimitat un marc territorial fins ara difús entre els lectors.

Abans no comentaré algunes característiques dialectals closes en els nostres cognoms, caldria recordar-ne, una miqueta, la història. Els romans feien anar un sistema *avantpassat* del que nosaltres utilitzem avui dia; empraven tres o quatre mots per referir-se a una persona: tothom recordarà, per exemple, Marc Tulli Ciceró com a figura capdavantera entre els oradors i els polítics llatins. Aquests quatre mots eren el *praenomen* (modernament, l'equivalent fóra el nom de pila), el *nomen gentilicium* (el gentilici), el *cognomen* (el motiu de família, el llinatge —d'aquí ve la paraula catalana *cognom*—) i l'*agnomen* (el motiu: el malnom). Si extrapoléssim aquest mecanisme en l'actualitat, jo mateix rebria el nom de *Pere Ulldeconi* (o *Ulldeconenc* —que no ho sé pas—) *Poy Cluc*. Fixem-nos que Marc Tulli Ciceró precisament s'ha fet popular a través del malnom, Ciceró 'cigró'.

Tanmateix, aquest sistema tan complex per cridar algú desaparegué —penso que per motius obvis— amb les invasions germàniques. Els pobles bàrbars simplificaren l'esquema a bastança i, de fet, usaven un sol mot per designar cada persona. Ara bé, una simplificació excessiva, igual que un sistema molt complex, tampoc no és profitosa, i arribà un moment que calia diferenciar dues o més persones anomenades de la mateixa manera. És per això que s'adoptà el costum d'afegir certs vocables de la llengua als noms de pila. Aquests vocables bé podien ser: l'apellatiu del pare, l'ofici de l'individu en qüestió, algunes benediccions referides al naixement, el malnom familiar i, àdhuc, el topònim que en revelava una antiga procedència, l'origen o la propietat. Em fa l'efecte que un exemple pràctic ens tornarà a ser avantatjós: posem per cas que a la Uldecona de 1300 nasqueren cinc nadons, els quals foren batejats *Jaume*, nom popularitzat arran de les gestes glòries protagonistes pel comte-rei Jaume i el Conqueridor. Lògicament, a fi d'estalviar-se malentesos, es generalitzà que el poble emprés un mot o una perífrasi que qualifiqués (i, doncs, distingís) tots i cadascun dels individus anomenats de la mateixa manera. D'acord amb el que més amunt he ressenyat, és fàcil d'explicar que el descendent d'en Tomàs fos cridat *Jaume-el-fill-d'en-Tomàs* i, amb el temps, *Jaume de Tomàs* o tan sols *Jaume Tomàs* —*Tomàs* avui dia constitueix un cognom ulldeconí. Aquell qui exercia l'ofici de fuster no hauria de ser estrany que fos conegut com a *Jaume «el Fuster»* i, a la llarga, *Jaume Fuster* —*Fuster* avui dia constitueix un cognom ulldeconí força estès. A la millor, un dels xiquets fou nat

Aquest treball es publica per primer cop en la revista de la Societat d'Onomàstica, amb seu a Barcelona: *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* lxxv (1998): 49–53. Poc després, i amb unes modificacions mínimes, apareix en les planes de la revista del Centre Cultural i Recreatiu, amb seu a Uldecona: *Centre Cultural Recreatiu* 101 (1999): 10–12. Per a la pàgina web del Centre d'Estudis Lingüístics i Literaris de les Comarques Centrals dels Països Catalans, prevalen la proximitat temporal i la millora qualitativa, raó per què se segueix la segona d'aquestes versions. Això no obstant, ha estat inevitable d'introduir-hi certs canvis, els més importants dels quals vinculats a aspectes de caràcter ortotipogràfic, a algunes badades estilístiques, a determinats matisos pròpiament lingüístics i a la supressió del paràgraf introductori (referit al xxiii Colloqui de la Societat d'Onomàstica, celebrat a Uldecona els dies 25–26.10.1997). Cap d'aquests canvis, però, mai no arriba a modificar els continguts exposats aleshores.

durant el mes de gener: llavors, *Jaume-nat-al-gener* i *Jaume Gener* —*Gener* constitueix un cognom ulldeconí deformat en *Giner*. I una característica o el tarannà peculiar d'un aquests personatges fàcilment podia comportar que se l'anomenés *Jaume-el-qui-té-el-cabell-roig*, o sia, *Jaume «el Roig»* i, per economia, *Jaume Roig* —*Roig* avui dia constitueix un cognom ulldeconí prou usual. Les mateixes lleis de l'estalvi són aplicables per tal de raonar que les procedències s'acaben indicant de forma més o menys escadussera: *Jaume de la Segarra*, *Jaume de Segarra* i, ara, *Jaume Segarra* —*Segarra* també constitueix un cognom ulldeconí. L'exemple també es pot aprofitar per fer notar que la inserció de la preposició *de* entre el nom de pila i el cognom heretat no responia a una voluntat aristocratitzant o, simplement, a un intent de remarcar el caràcter noble d'una nissaga determinada, distingida per voluntat reial; més aviat, la presència d'aquesta partícula en els cognoms actuals és una resta fòssil d'aquelles antigues perífrasis amb què hom se les espavilava per diferenciar individus batejats amb el mateix nom en un moment precís.

Fetes aquestes consideracions, a partir dels cognoms em proposo d'estudiar, bàsicament, els trets dialectals propis que hi han restat closos i els orígens dels repobladors, només, per l'interès lingüístic que reporta de realitzar aquests estudis. De resultes del tema escollit —després d'haver vist tants cognoms—, és inevitable de plantejar als lectors una qüestió purament sociolingüística, que gira a l'entorn de si és necessari o no d'unificar l'ortografia dels nostres llinatges.

els trets dialectals en els cognoms

Una de les fonts més importants de dades de la vila d'Ulldecona és la constituïda per l'Arxiu Parroquial, del qual, a fi d'estudiar els seus cognoms, prenc els llibres que donen fe de les esposalles canòniques celebrades d'ençà de 1607. (És clar que ho faig en un intent d'imposar-me no ja austeritat, sinó simplificació. Tothom comprèn que, així com en la infantesa ens identifiquem només mitjançant el nom de pila, arribats a l'edat de visitar el notari, signar talons bancaris o sotmetre's al número del document d'identitat, és quan prenem consciència que tenim cognoms. Tot al llarg de la nostra vida deixem constància de l'existència de milers de documents, que, evidentment, mai no poden ser consultats de forma exhaustiva pels estudiosos decidits a resseguir les actuacions d'un personatge determinat.)

A partir de l'anàlisi realitzada, hom s'adona que els llinatges clouen característiques pròpies de la variant geogràfica tortosina, trets generals del català i alguns fenòmens que tenen lloc en les diverses llengües parlades al món, no tan sols en la nostra. Pel que fa a les característiques del primer grup, són interessants d'assenyalar: (a) el tancament de la vocal *e* en *i* com a conseqüència del contacte amb una consonant palatal en l'esmentat *Giner*; (b) el tancament de la vocal *o* en *u* de resultes de la proximitat d'una consonant bilabial en *Subirats*; (c) la pèrdua de certes pronúncies genuïnes, per posar-ne un exemple: la de la popularment coneguda com a ela geminada, en *Amella*.

Així les coses, són generals a part del domini lingüístic algunes de les diftongacions de vocals, un exemple del qual fenomen es palesa en el trànsit de *Cortiella* a *Cuartiella* —a grans trets, anàleg al de *c[wa]rtina*. En canvi, monoftongacions com les del grup *ue* en *o* (concretament, *Puey* dona pas a *Poy*) són difícilment explicables d'acord amb les tendències fonètiques internes del català, per la qual cosa potser caldria recórrer a un dels dialectes (o subdialectes) en particular —i no pas al tortosí— o a una de les llengües veïnes, en tot cas a l'occità o a l'aragonès. En alguna ocasió, els processos canviants també es deuen a ultracorreccions de tendències determinades adoptades pels parlants.

Si ens hi fixem bé, els humans sense excepció, per economia, efectuem simplificacions quan parlem. És evident que aquestes simplificacions es produeixen sempre i quan, d'alguna de les partícules utilitzades, se'n pot prescindir sense alterar el significat de l'expressió. La caiguda de la preposició *de*, indicadora o bé de la filiació o bé de l'origen, radica en aquest principi que intento d'expressar. Els De la Fulla avui dia s'anomenen *Lafulla*, amb l'article i el nom de família aglutinats; mentre els De la Raga han simplificat preposició i article: *Raga*. Bo i retornant a l'explicació anterior, cal ressaltar l'obvietat que la partícula *de* no (sempre) és signe de noblesa, com es pretén de fer creure sovint.

mirant de reconstruir la nostra història lingüística amb l'ajut dels cognoms

La varietat tortosina és dins el bloc occidental dels dialectes geogràfics de la llengua catalana; d'aquí ve que nosaltres compartim solucions amb els parlants valencians i amb els lleidatans. Com hem vist més amunt, un grup important de cognoms indica la procedència, l'origen o la propietat reculada dels personatges que els ostenten. Bo i arrencant d'aquest supòsit bàsic, hom pot deturar-se a examinar la carta de població d'Ulldecona, que data de la baixa edat mitjana (1222). Realitzada de part de Ramon de Montcada, la concessió s'atorga a vora dos-cents repobladors, dels quals els investigadors tan sols coneixem el nom de cinc: Bertrà de Ballester, Ramon de Forcadell, Pere de Miralles, Duran de Pomar i Bernat de Revidana. De més a més, la documentació a l'abast té la virtut de proporcionar a l'estudiós el nom d'alguns dels testimonis de la concessió: Ramon de Centelles, Ramon Dalmacio, Pere Tomàs de Lleida, Arnald de Penitents i Bernat de Podio. Seguint amb fidelitat la classificació anterior, *Forcadell*, *Miralles* i *Montcada*, d'una banda, i *Centelles* i *Lleida*, de l'altra, constitueixen vertaders topònims que, afegits al nom de baptisme, indiquen la procedència d'un individu determinat. Així, doncs, implícitament, aquest criteri sosté que, a partir d'una relació acurada de persones fincades a Ulldecona entre els segles xiii i xiv, es pot obtenir un mapa que marque les diverses procedències dels repobladors d'aquesta àrea en la qual el català es parla a través de la variant tortosina. En aquest sentit, les planes 108–128 del llibre d'Albert Ferré *Historia de Ulldecona y su entorno geográfico* (Ulldecona, 1983) són d'una gran utilitat. Els habitants d'Ulldecona a les portes del Renaixement es cognominen: *Albiol*, *Balaguer*, *Bellpuig*, *Calders*, *Figuera*, *Gavaldà*, *Manresa*, *Miralles*, *Montrós*, *Narbonès*, *Prades*, *Queralt*, *Querol* i *Tallada*. (Avui dia, d'aquests noms de família en perviu vora el setanta-cinc per cent.) En última instància, els cognoms ens fan adonar que, si bé el tortosí és de filiació occidental, els primers personatges assentats en aquestes contrades provenien de forma majoritària de zones en les quals es parla en català oriental. I, certament, nombrosos estudiosos han assajat de glossar un fenomen del tot constatable a còpia d'enunciar teories —la de la Reconquesta, la del substrat i la formulació mixta de Badia i Margarit— que, de vegades, s'exclouen parcialment o, pitjor encara, en el seu conjunt.

l'ortografia dels nostres cognoms

Un tractament continuat amb cognoms de totes les llengües —però en especial amb els catalans— delata la diversitat que s'origina en el punt i hora de la seua transcripció. L'ortografia dels noms de família resta sotmesa a les característiques de cada dialecte i a la destresa de l'escrivà per tal de reflectir en el paper aquestes característiques amb una certa fidelitat ara a la tradició, ara a la pronúncia. Encara que un grup important de cognoms remet a un origen antic de part del personatge que n'ostenta el préstec, no deixa de ser curiós l'esdeveniment que qualsevol tipus de cognoms pot contenir una petja aproximada d'aquesta procedència. Tothom entén que *Joan Ferrer*, *Joan Ferré* i *Joan Farré* descendeixen d'indrets distints, per bé que la lògica l'haja escapçada el moviment continuat de la població, almenys durant les darreres quatre dècades.

La fidelitat al passat és l'argument més emprat pels partidaris de no veure modificada l'ortografia anquilosada dels seus cognoms. Aquest sentiment de fidelitat al passat exhibit des de diferents sectors es pot activar de moltes maneres. N'hi ha que mantenen que l'ortografia recorda procedències remotes. Però aquest argument penso que el refuto tan bon punt assenyalo que el revestiment escrit, de vegades, ja no es correspon amb la pronúncia dialectal. I, d'altra banda, cal recordar que aquests fenòmens de canvi lingüístic són estudiabls a partir de la documentació conservada, la qual té la capacitat de proporcionar el context adequat a cadascun dels mots que interessin el filòleg.

El lector no ha d'oblidar que el respecte a la tradició implica d'acceptar el desgavell ortogràfic ocasionat per la història peculiar dels Països Catalans. En alguns indrets, s'imposa la necessitat de

qüestionar-se la tradició escollida, afectada per la presència d'un seguit de grafies no catalanes o, simplement, innecessàries, com la ñ o la z, i per les vacil·lacions produïdes de resultes dels coneixements fluctuants, no sempre assentats, del funcionariat encarregat de redactar documents. Només així s'explica l'aparició de formes de l'estil de *Callarisa* i *Masip*, que han perdut de vista els ètims (*Callarissa* i *Macip*) i, per tant, demostren l'existència d'oportunitats en què la tradició autèntica ha estat bandejada i, àdhuc, desplaçada pel desgavell. El 1997 el Partit Socialista de Catalunya es recolzava en aquesta mateixa idea a fi d'aconseguir del Congrés dels Diputats el vistiplau perquè els interessats a fer-ho esmenessen l'ortografia dels seus llinatges —tal com recollia l'*Avui* del dia 28.10.1997.

Un altre factor que recomana la unificació ortogràfica és el fet que la fixació tan sols pretén d'aconseguir un sistema cohesionat a través d'una certa lògica, per tal com els parlants necessiten un referent a l'hora d'escriure que, de rebot, facilite la intercomunicació. Al cognom *Ferrer*, com al mot comú que remet a l'ofici, li corresponen diverses pronúncies que unificades sota un revestiment permet a l'encarregat de la redacció d'estalviar-se dubtes. En l'instant d'efectuar aquesta proposta amb un nou argument, val a afirmar que parteixo de la base que, contràriament a la idea difosa, els cognoms sí que s'han de veure obligats a seguir unes regles de transcripció d'ençà que són una part del lèxic de la llengua. Cadascú és propietari dels seus cognoms en el mateix grau que ho és dels mots comuns que utilitza en el seu discurs, per la qual cosa l'elegància demana de considerar els cognoms en qualitat de préstec que, arribat el moment, cal retornar en *bon estat*. Als defensors aferrissats de la idea que l'home exerceix una propietat indissociable a la seua personalitat sobre els noms de família heretats, els repto a respondre si de veritat estan convençuts que tothom ostenta el que realment li correspon per genètica.